

«Το σύνδρομο του Οδυσσέα»

ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ

Η ΤΕΧΝΗ τείνει πάντα να υπερβεί την πραγματικότητα. Όταν το κατορθώνει, τότε την κατακτά. Και τότε έχουμε μεγάλη τέχνη.

Πέρυσι,* σ' ένα λογοτεχνικό περιοδικό της Αθήνας δημοσιεύθηκε μια σειρά «επιστολών», που αφορούσαν την τελευταία μεταναστευτική έξοδο της δεκαετίας '50-60. Δεν ξέρω αν σ' αυτή την περίπτωση ο συγγραφέας τους επεδίωξε να αποκολλήσει τα κείμενά του από τα συγκεκριμένα περιστατικά, πάντως τους φόρεσε καπέλο τον τίτλο: «Σύνδρομο του Οδυσσέα». Η ειρωνεία –ως όρος αισθητικός– ήταν καίρια. Γιατί τίποτα κοινό δεν μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στον άνθρωπο που ρίχνει πέτρα πίσω του, για να γλιτώσει από την καταδρομή της τύχης, και τον βασιλιά της Ιθάκης, για τον οποίο, έτσι όπως έχει φθάσει ως εμάς μέσα από το ομηρικό αντικαθρέφτισμά του, η περιπέτεια και τα απρόοπτά της ήταν περίπου αυτοσκοπός. Τίποτα, εκτός από το άλγος του νόστου.

Η μετανάστευση για τον νεοελληνισμό είναι γεγονός καθοριστικό. Ενώ αυτή που άρχισε τις τελευταίες κυρίως δεκαετίες του περασμένου αιώνα, για να κορυφωθεί στις πρώτες του επομένου, όπως κι ένα δεύτερο κύμα της, που η έξαρσή του σημειώθηκε στα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Θέλω, εδώ, να σταθώ στον τρόπο με τον οποίο αυτό το καθοριστικό γεγονός πέρασε στην ελληνική λογοτεχνία. Επώνυμη αλλά και δημόδη. Ειδικότερα σε δύο στιγμές της, που, από όσο προσωπικά γνωρίζω, αποτελούν και τις πρώτες ανιχνεύσιμες μνείες. Έχουν και οι δύο το κοινό στοιχείο ότι αναφέρονται κατ' ευθείαν και ρητά στην Αμερική. Η πρώτη ανήκει στο χώρο του όψιμου δημοτικού τραγουδιού.

Το δημοτικό τραγούδι στάθηκε ο υψηλότερος τρόπος έκφρασης του ελληνικού λαού. Με οποιαδήποτε μέτρα και αν κριθεί, οσοδήποτε αυστηρά, είναι ένα κατόρθωμα. Όλος ο βίος της φυλής βρίσκεται μετουσιωμένος εκεί μέσα. Στο corpus του δημοτικού τραγουδιού ξεχωριστή θέση

Σχέδια αφίσας της Βοιβούλας Σκούρα για τη «Μήδεια» τον Κερονμπίνι (Όπερα Βοστώνης).

κατέχουν τα τραγούδια της ξενιτιάς. Πυρήνας τους, πάντα σχεδόν, είναι η λαχτάρα του γυρισμού και, συχνά, έχουν το χαρακτηριστήρα της κατάρας.

Βεβαίως, το δημοτικό τραγούδι έχει κλείσει τον δημιουργικό του κύκλο πολύ πριν από το φαινόμενο της μετανάστευσης που μας απασχολεί εδώ. Ό,τι εξακολουθεί να παράγεται, δεν είναι παρά επαναλήψεις, παραλλαγές και ξανατονισμοί πάνω σε προϋπάρχοντα μοτίβα αλλά, έστω και έτσι, τη μετανάστευση την αγγίζει.

Παραθέτω τους πρώτους στίχους αυτού του τραγουδιού, που, όταν ήμουν παιδί, θυμάμαι ότι το τραγουδούσαν ακόμα στα διάφορα πανηγύρια της Πελοποννήσου.

*Μη με στέλνεις μάνα στην Αμερική
γιατί θ' αρρωστήσω και θα πεθάνω εκεί.*

*Δολάρια δεν θέλω, πώς να σου το πω
κάλλιο ψωμί – κρεμμύδι κι εκείνον
που αγαπώ.*

Εξ ενστίκτου, κυρίως, συνάγω ότι το τραγούδι αυτό είναι δημιούργημα των αρχών του παρόντος αιώνα. Στοιχεία αδρά για να στηρίξω τον ισχυρισμό μου δεν υπάρχουν. Εξετάζοντάς το με μια βιαστική ματιά, μπορούν να επισημανθούν τα εξής σημεία του: (α) μιλάει γυναίκα – για την ακρίβεια ένα κορίτσι· (β) η στάση που εκφράζει είναι παθητική. Για τη μοίρα της, ή έστω το μέλλον της, δεν αποφασίζει η ίδια, αποφασίζει η μάνα της· (γ) δεν αναφέρεται ακριβώς στην ξενιτιά, αλλά στην προοπτική του ξενιτέματος, και (δ), το σημαντικότερο, κάνει μια ηθικολογική αξιολόγηση των προτεραιοτήτων της ζωής: στα δολάρια αντιπαραθέτει την αγάπη. Την ερωτική αγάπη, έστω με ψωμί και κρεμμύδι.

Η δεύτερη στιγμή, χρονολογικά όμως πρώτη, είναι το διήγημα του Σκιαθίτη Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, *Ο Αμερικάνος*. Δημοσιεύθηκε, αρχικά, στην εφημερίδα *Άστρ* των Αθηνών, σε δύο συνέχειες, στις 25 και 26 Δεκεμβρίου, δηλαδή ανήμερα και την επομένη των Χριστου-

γέννων του έτους 1891. Εκατό περίπου χρόνια πριν από σήμερα. Το πρώτο μεταναστευτικό κύμα βρίσκεται ήδη, ή προχωράει προς την κορύφωσή του. Όμως ο χρόνος δράσης του, ο χρόνος δηλαδή εξέλιξης της ιστορίας του, τοποθετείται, μέσα στο ίδιο το διήγημα, ακόμα πιο πίσω, στη δεκαετία του 1870.

Το διήγημα είναι εκτεταμένο. Θα επιχειρήσω εδώ μια συνοπτική έκθεσή του: με τη σκούνα της γραμμής φθάνει στο νησί ο μυστηριώδης Τζων Στόθισον. Μιλάει σπασμένα ελληνικά και η παρουσία του εξάπτει τη φαντασία των μετρημένων βρα-

δινών θαμώνων του μικρού τοπικού καφενείου. Κανείς δεν τον αναγνωρίζει, ο συγγραφέας, πάντως, μπορεί να τον παρακολουθήσει άνετα στη νυχτερινή του περιπλάνηση, ανά το χωριό. Θα σταθεί πρώτα κοντά στην εκκλησία βγάζοντας το καπέλο του, ύστερα θα επισκεφθεί τα ερείπια ενός κάλυβιού και, τέλος, θα σταματήσει λίγο χαμηλότερα, παρακολουθώντας και εν συνεχεία κρυφοκοιτάζοντας μέσα από το φωτισμένο παράθυρο ενός άλλου σπιτιού. Σ' αυτό, μια καλοστεκούμενη μεγαλοκοπέλα υφίσταται την γκρίνια της μάνας της - «δεν μαζώνεις το

νου σου, θα πω θυγατέρα: Ούλο θα κλιές πλιο; Όντις σε γυρεύανε, τότες που πήγε στην Αμέρικα ο προκομμένος, γιατί δεν θέλησες κανέναν; Τώρα που μεγάλωσες, ποιος φταίει;»

Είναι η ώρα που τα παιδιά γυρίζουν και λένε τα κάλαντα των Χριστουγέννων. Θέλοντας ν' αποφύγει το σιναπάντημά τους, ο ξένος αποτραβιέται για να καταλήξει και πάλι στο καφενείο, που εξακολουθεί να παραμένει ανοιχτό με τους τελευταίους πελάτες. Εκεί, ο Βαγγέλης, ένας απ' τους αχθοφόρους του νησιού, θα τον αναγνωρίσει επιτέλους. Θα τον πλη-

σιάσει και με ταπεινή φωνή θα του πει: «Τι μ' δίνεις αφεντικό, να πάρω τα συχαρίκια;»

Τρεις μέρες μετά γίνονται οι γάμοι «του Ιωάννου Ευσταθίου Μοθωνισού, του επιλεγμένου και Τζων Στόθισον, μετά της Μελαχρινής Μιχαήλ Κουμπουρτζή».

Χοντρικά, αυτό είναι το διήγημα. Εί- ναι κι αυτό μια ιστορία αγάπης. Αντίθετα από το τραγούδι, όπου μιλάει γυναίκα, εδώ ο πρωταγωνιστής είναι άντρας. Και δεν πρόκειται, βέβαια, για μια επικείμενη μετανάστευση αλλά για το τέλος της. Ένα τέλος σαφώς ευτυχισμένο.

Αυτές είναι οι πλέον εμφανείς διαφο- ρές ανάμεσα στα δύο κομμάτια. Ωστόσο, και παρόλο που ανήκουν σε διαφορετικά είδη, πράγμα που σημαίνει ότι τα ορίζουν ξεχωριστές εκφραστικές απαιτήσεις, υ- πάρχει και στα δύο ένα κοινό πνεύμα: η αντίληψη για τη μετανάστευση, και ειδι- κότερα για τη μετανάστευση στην Αμερι- κή. Την αντίληψη αυτή θα την ονόμαζα μυθική.

Το τραγούδι αρνιέται την Αμερική για

λόγους αισθηματικούς, τους οποίους και φορτίζει δραματικά με τη σχετική θυσία – αποποίηση των δολαρίων που υπαινίσσε- ται. Η κόρη δεν θέλει την Αμερική όχι γιατί δεν είναι βέβαιη πως εκεί θα ζήσει μέσα στα πλούτη, αλλά γιατί υπάρχει ε- κείνος που αγαπάει και που δεν μπορεί να τον αφήσει. Αν τον αφήσει, το τίμημα θα είναι ο θάνατος. Θ' αρρωστήσει και θα πεθάνει. Όσο για το διήγημα, εδώ τα πράγματα γίνονται κατ' αντίστροφη φο- ρά. Υπάρχει η άρνηση της αγάπης, πρό- σκαιρη βέβαια, αλλά υπάρχει και η επι- στροφή, ίσως λίγο καθυστερημένη, από τη χρυσοφόρο Αμερική, που είναι ένας θρίαμβος.

Οι μόνες πληροφορίες που μας δίνει ο Παπαδιαμάντης για τη ζωή του ήρωά του στην Αμερική είναι αυτές: «ο ξενιτευμέ- νος γαμβρός, ο από εικοσαετίας απών – κάνω εδώ μια παρένθεση: επιστρέφει το 1870 τόσο, άρα έφυγε το 1850 τόσο-, ο από δεκαετίας μη επιστείλας, ο από δε- καετίας μη αφήσας που ίχνη, ο μη συναν- τήσας πατριώτην, ο μη ομιλήσας από δε-

καπενταετίας ελληνιστί, είχε γυρίσει πολ- λά μέρη εις τον Νέον Κόσμον, είχε εργα- σθεί ως υπεργολάβος εις μεταλλεία και ως επιστάτης εις φυτείας κ' επανήλθε με χι- λιάδες τινάς ταλήρων εις τον τόπον της γεννήσεώς του, όπου επανέυρεν, ηλικιω- θείσαν αλλά ακμαίαν ακόμη, την πιστήν του μνηστήν».

Η εικόνα είναι σχεδόν ειδυλλιακή. Και τόσο κοντά στο μύθο του Οδυσσέα. Και οι περιπλανήσεις υπήρξαν και οι μνηστήρες παρουσιάστηκαν στον ορίζοντα και η Πη- νελόπη αποδείχθηκε σταθερή.

Τελικά, αν δεν ήταν δεδομένη η ανι- διοτέλεια του δημοτικού τραγουδιού και το μέγεθος του Παπαδιαμάντη, θα μπο- ρούσε κανείς να μιλήσει για πλαστογρα- φία μιας καταστάσεως. Αλλά δεν πρόκει- ται για πλαστογραφία. Η τέχνη δεν πλα- στογραφεί. Η τέχνη, και εδώ είναι το ο- ξύμωρο, παρόλο που τείνει πάντα να υ- περβεί την πραγματικότητα, την πραγμα- τικότητα την έχει ως απαραίτητη προϋ- πόθεση.

Αν, λοιπόν, τα κομμάτια που εξετάσα-

με αντιμετωπίζουν την Αμερική σε μια μυθική διάσταση, αυτό σημαίνει ότι η γενικώς κρατούσα αντίληψη για την Αμερική ήταν τέτοια. Και ήταν φυσικό. Η Αμερική πάντρεψε αδερφές και θυγατέρες. Η Αμερική σπούδασε παιδιά και ανίψια. Η Αμερική έκανε αγορές ακινήτων. Η Αμερική, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έστειλε όχι μόνον την Ούνρα και το σχέδιο Μάρσαλ αλλά και τα μπαούλα με τα αποφόρια, που όμως πρόφτασαν τον κόσμο που είχε βγει γυμνός και δοκιμασμένος από τη φωτιά του πολέμου.

Τέλειωσα το γυμνάσιο με ένα καμηλό παλτό, που πρέπει όμως να ήταν γυναικείο –ένα πρώιμο στάδιο ισχύος του στυλ γιουνισέξ– γιατί είχε ένα περίεργο κόψιμο: δυο λοξές πένες πίσω στις ωμοπλάτες, προφανώς για να δίνουν αέρα στο στήθος. Θυμάμαι επίσης όλες εκείνες τις πολύχρωμες γραβάτες, που πλημμύρισαν τα χωριά για να καταλήξουν τελικά σχολινιά για τις γίδες και για το άπλωμα των ρούχων.

Είναι φυσικό, στη διαμόρφωση μιας

αντίληψης που δεν στηρίζεται στην άμεση εμπειρική γνώση, να κυριαρχούν τα στοιχεία του μύθου. Για τον πόνο, τα δάκρυα, τη μοναξιά, την απόγνωση από τους φραγμούς της γλώσσας, το ξεθέωμα στη δουλειά και τις απεριόριστες ταπεινώσεις δεν υπήρχαν μάρτυρες. Οι άνθρωποι που τα υπέστησαν, είτε από αιδώ είτε από έλλειψη δυνατοτήτων, δεν μπόρεσαν να μιλήσουν ή το απέφυγαν. Έτσι, αυτό που έμενε, ήταν οι απόψεις των τρίτων –φυσικά και άλλοι αστάθμητοι παράγοντες– που οδήγησαν στο σχηματισμό αυτής της αντίληψης, που μόλις παραπάνω προσπάθησα να περιγράψω. Καμιά φορά, η ανθρώπινη σκληρότητα είναι αφάνταστη. Κυρίως αυτή που προέρχεται από άγνοια. Αναλογίζομαι με τι χλευασμό αντιμετωπίστηκαν εκείνοι οι γερασμένοι γαμπροί που ήρθαν μόλις άνοιξαν οι δρόμοι της θάλασσας, για να παντρευτούν νέες γυναίκες από τον τόπο τους, κορίτσια που θα μπορούσαν να είναι θυγατέρες τους, καμιά φορά και εγγονές τους. Και εδώ κυριάρχησε η παρανόηση. Η μυθοποιημένη

εικόνα από την ανάποδη. Αυτό που μπορούσε να δει ο κόσμος ήταν η γελοία και σχεδόν άσεμνη πλευρά του πράγματος. Η τραγωδία ήταν δυσδιάκριτη. Το ότι αυτοί οι άνθρωποι προσπαθούσαν να αγοράσουν –επρόκειτο ακριβώς για αγοραπωλησία– τα χαμένα τους νιάτα και τις ρημαγμένες ζωές τους δεν φαινόταν.

Πώς έφθασαν στα χέρια μου, κατά τα γυμνασιακά χρόνια, οι σημειώσεις του Αντρέα Κορδοπάτη που αποτέλεσαν τον πυρήνα για το συναξάρι του, το έχω εκθέσει αλλού. Στην αρχή γέλασα. Πολύ αργότερα, ωριμότερος πια, κι όταν τις ξαναδιάβασα, ανακάλυψα το έπος και την τραγωδία των μεταναστών.

Ήταν βέβαια ένα σοκ. ■

* Το κείμενο αυτό βασίζεται σε ομιλία που έγινε το 1988 στο Σικάγο, σε κύκλους της ομογένειας.

